

Tajne nauczanie w dawnym województwie pomorskim w latach 1939–1945

Rysunek wykonany w 1946 r. w ramach ogólnopolskiego konkursu ogłoszonego przez redakcję tygodnika „Przekrój” za zgodą ówczesnego Ministerstwa Oświaty (AAN)

**Wystawa przygotowana przez Oddziałowe
Biuro Edukacji Narodowej IPN w Gdańsku**

Autor:

Aleksandra Szwarec

Recenzja:

prof. dr hab. Andrzej Gąsiorowski

dr hab. Grzegorz Berendt, prof. UG

Korekta językowa:

Dorota Mazek

Projekt graficzny:

Karolina Masłowska

Recenzja graficzna:

Piotr Wiejak

**Autorka składa serdeczne podziękowania wszystkim,
których pomoc umożliwiła przygotowanie wystawy.**

Materiały źródłowe i ilustracyjne pochodzą ze zbiorów:

Archiwum Akt Nowych (AAN), Archiwum IPN w Gdańsku (AIPN), Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (APB), Archiwum Państwowego w Gdańsku (APG), Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego (AZNP), Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej (DBC), Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej (FGEZ), „Głosu Nauczycielskiego” (GN), Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej (MBC), Muzeum Harcerstwa w Warszawie (MHW), Muzeum Historyczno-Etnograficznego w Chojnicach (MHEC), Muzeum Miasta Gdyni (MMG), Muzeum Piaśnickiego w Wejherowie (MPW), Muzeum Stutthof (AMS), Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC), Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej (PBC), Szkoły Podstawowej w Szymankowie (SP Szymankowo), Szkoły Podstawowej nr 2 w Starogardzie Gdańskim (SP 2 Starogard Gdański), zbiorów prywatnych Ryszarda Kurkowskiego, Barbary Szudzińskiej-Zakrzewskiej, Aleksandry Szwarec oraz z domeny publicznej.

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Wybuch wojny

Most na Wiśle w Tezewie wysadzony we wrześniu 1939 r. Niemiecka fotografia propagandowa wykonana przez Foto-Sönke (AIPN)

Istnienie Polski jest nie do zniesienia, podważa warunki bytu Niemiec. Musi ona zniknąć i zniknie.

Hans von Seeckt, niemiecki generał oraz polityk, w liście do niemieckiego ambasadora w Związku Sowieckim, 11 września 1922 r.

Niemcy nigdy nie pogodzili się z utratą Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw oraz swojej dominującej pozycji sprzed 1920 r. Propaganda niemiecka określała Pomorze jako „polski korytarz”, wskazując na to, że sztucznie rozdziela on terytorium Rzeszy od Prus Wschodnich, co powoduje – z punktu widzenia rządu berlińskiego – wiele negatywnych konsekwencji.

1 września 1939 r. III Rzesza Niemiecka dokonała zbrojnego ataku na Polskę. 8 października 1939 r. Adolf Hitler wydał dekret, na mocy którego przyłączono do Niemiec część państwa polskiego o powierzchni ponad 90 tys. km², w tym województwo pomorskie. Weszło ono w skład prowincji Rzeszy – Gdańsk-Prusy Zachodnie.

Podział administracyjny utworzonej przez Niemców prowincji Gdańsk-Prusy Zachodnie (oprac. graficzne Karolina Masłowska)

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Niszczenie polskiej kultury

Realizacja niemieckiego planu usunięcia Polski z mapy Europy oraz fizycznej i kulturalnej eksterminacji polskości była procesem zaplanowanym i zamierzonym. Na terenach wcielonych do Rzeszy zlikwidowano wszystkie polskie instytucje i organizacje. Język polski został wyeliminowany z przestrzeni publicznej.

Niemieckie plany nie pozostawiały wątpliwości w kwestii losów Polaków i polskiej kultury.

Według woli Führera w najkrótszym czasie z polskiego Pomorza mają powstać niemieckie Prusy Zachodnie. Do przeprowadzenia tych zadań konieczne są według zgodnej opinii wszystkich kompetentnych czynników następujące sposoby działania: fizyczna likwidacja wszystkich tych elementów polskich, które: w przeszłości występowały po stronie polskiej w jakiegokolwiek przodującej roli albo mogą być w przyszłości nosicielami polskiego oporu.

SS-Sturmabführer dr Franz Röder – memoriał o rozwiązaniu kwestii Polaków na Pomorzu Gdańskim, 20 października 1939 r.

Zdzieranie przez żołnierzy Wehrmachtu godła Rzeczypospolitej na budynku Komisariatu Rządu w Gdyni, wrzesień 1939 r. (MMG)

2. Rozporządzenie

Jako pełnomocnik Naczelnika Administracji Cywilnej dla Okręgu Miejskiego Gdynia wydaje celem zachowania pokoju i porządku następujące 2. rozporządzenie:

- I. Wszelkie sklepy, z wyjątkiem sklepów z towarami spożywczymi pozostają zamknięte aż do odwołania. Kupcy są obowiązani ograniczyć sprzedaż towarów spożywczych do dotychczasowego zapotrzebowania odbiorcy. Podwyższenie cen dla towarów spożywczych jest surowo wzbronione. Właściciele sklepów z towarami spożywczymi są obowiązani w ciągu godzin 24 wnieść podanie do Administracji Cywilnej o zezwolenie do dalszego prowadzenia swego przedsiębiorstwa. Wymienione podanie musi zawierać: imię i nazwisko podpisanego, datę oraz miejsce urodzenia, przynależność państwową, narodowość, wyznanie. Do podania należy dołączyć spis wszelkich, znajdujących się w sklepie towarów. Powyższe zarządzenie obowiązuje równocześnie właścicieli innych sklepów oraz osób, trudniących się przemyśłem do zgłoszenia swych przedsiębiorstw w przeciągu tygodnia. Zgłoszenie to musi też zawierać spis stanu towarów. Sklepy żydowskie pozostają zamknięte. Właściciele ich są obowiązani tylko do wnieścia Administracji Cywilnej spisu stanu towarów.
- II. Wszelkie napisy w języku polskim przy sklepach i innych budynkach, jako też w ich wnętrzu należy w ciągu godzin 24 usunąć a zamiast nich umieścić w czasie jak najkrótszym napisy w języku niemieckim.
- III. Wszelkie uszkodzenia przy budynkach, oknach wystawowych, skrzyniach wystawowych itp. należy usunąć w czasie jak najkrótszym, zbitę szybę wstawić albo je tak przekleić, ażeby wdarcie się przez nie do wnętrza gminu było niemożliwe. Każdy jest obowiązany do oczyszczenia przed swoim sklepem, względnie domem, ulicy i chodnika ze szkła wszelkiego nasypu i innych zanieczyszczeń.
- IV. Szkoły pozostają zamknięte aż do odwołania.
- V. Właściciele samochodów osobowych i towarowych są obowiązani w ciągu godzin 24 zgłosić owe, pod przedłożeniem dokumentów samochodowych, Administracji Cywilnej. Osobom prywatnym zezwala się użyć samochodów tylko za pisemnym, policyjnym zezwoleniem. Wszelkie zapasy benzyny, benzolu i innych materiałów napędowych zaskewstruje się z dniem dzisiejszym. Zapasy te należy Administracji Cywilnej zgłosić w ciągu godzin 24.
- VI. Opuszczenie miasta bez zezwolenia władzy policyjnej jest wzbronione; zakazany jest również powrót do miasta tym osobom, którzy opuścili przed tym miasto. Muszą na to posiadać specjalne zezwolenie władz.
- VII. Stosownie do zarządzenia pełnomocnika dla spraw pieniężnych w zajętych okęgach, środkom pieniężnym obok polskiego złotego jest marka niemiecka po kursie 1 marka = 2 złote. Posługiwane się środkami pieniężnymi zagranicznymi jest surowo wzbronione. Do środków pieniężnych zagranicznych zalicza się: monety, banknoty bankowe, pieniądze papierowe, czeki oraz weksle, nie wystawione na złoto lub markę. Zagraniczne środki pieniężne oraz złoto w stanie surowym i monety złote wszelkiego rodzaju należy w ciągu dni 7-miu sprzedać banku dewizowemu.

Pełnomocnik
Naczelnika Administracji Cywilnej dla miasta Gdyni
Erich Temp
burmistrz i kierownik Okręgu

Gdynia, dnia 14. września 1939 r.

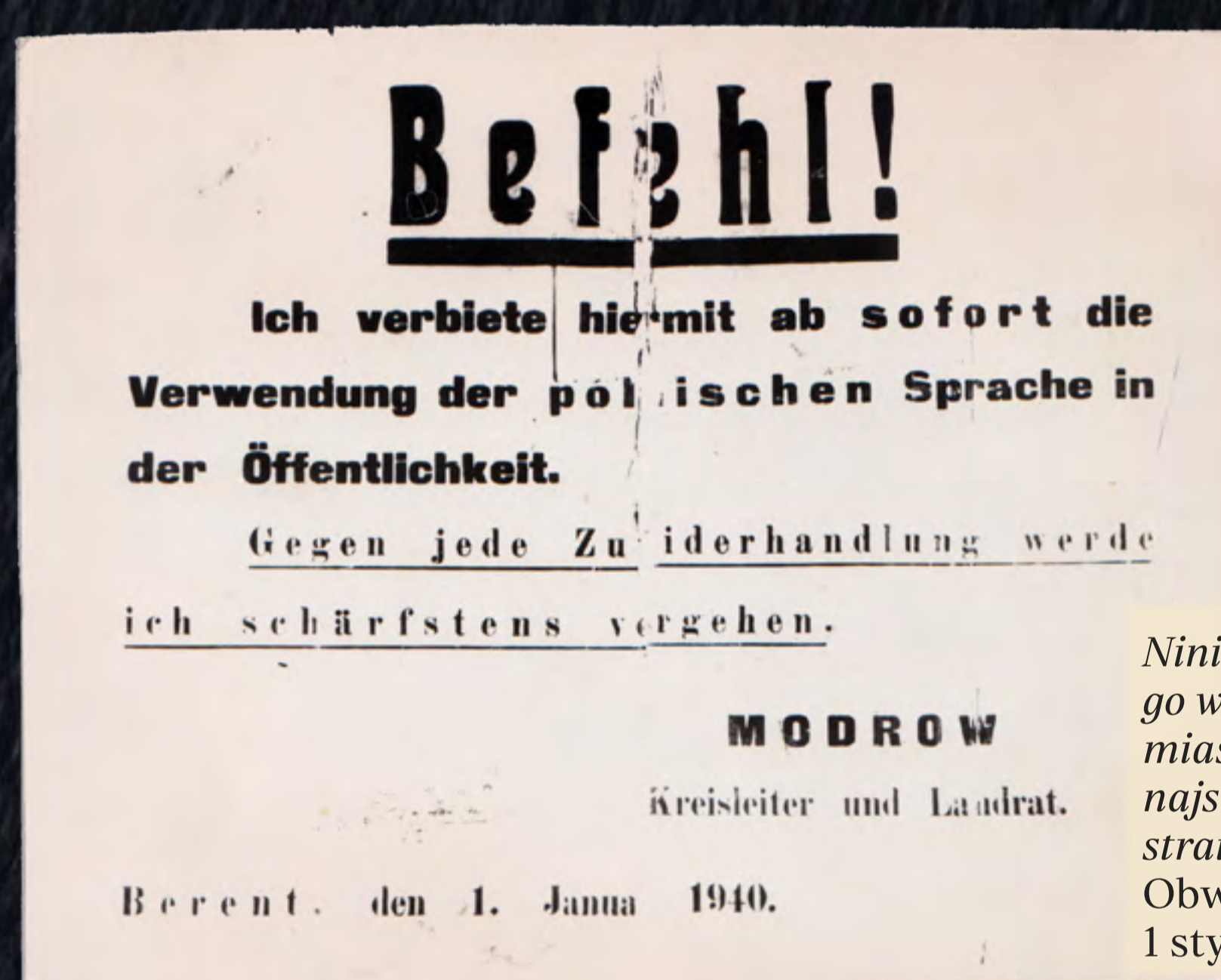
Rozporządzenie niemieckie z 14 września 1939 r. dotyczące nakazu usunięcia napisów w języku polskim z przestrzeni publicznej oraz zamknięcia polskich szkół (AMS)

Kto należy do narodu polskiego, musi zniknąć. Najzaszczytniejszym dla nas zadaniem jest uczynienie wszystkiego, aby każdy przejaw polskości zginął bez reszty.

Albert Forster, namiestnik Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie do volksdeutscheów w Bydgoszczy, 27 listopada 1939 r.

Musimy tych zawszonych Polaków wytepić, począwszy od kołtyski [...] w ręce wasze oddaję los Polaków, możecie z nimi robić, co chcecie!

Albert Forster w Wejherowie, wrzesień–październik 1939 r.

Niniejszym zabraniam używania języka polskiego w miejscach publicznych ze skutkiem natychmiastowym. Każde naruszenie będzie skutkowało najsurowszą karą. Modrow starosta i administrator powiatu, Kościerzyna, 1 stycznia 1940 r. Obwieszczenie niemieckie dla Kościerzyny, 1 stycznia 1940 r. (AMS)

[...] język polski musi zostać całkowicie wytepiiony

„Der Danziger Vorposten”, nr 561 z 31 grudnia 1942 r.

Albert Forster w swoim gabinecie czyta przez radio deklarację o włączeniu Gdańska do Rzeszy, 1 września 1939 r. (AIPN)

Am Morgen des 1. Sept. 1939 verkündet Gauleiter Albert Forster Danzigs Heimkehr ins Reich.

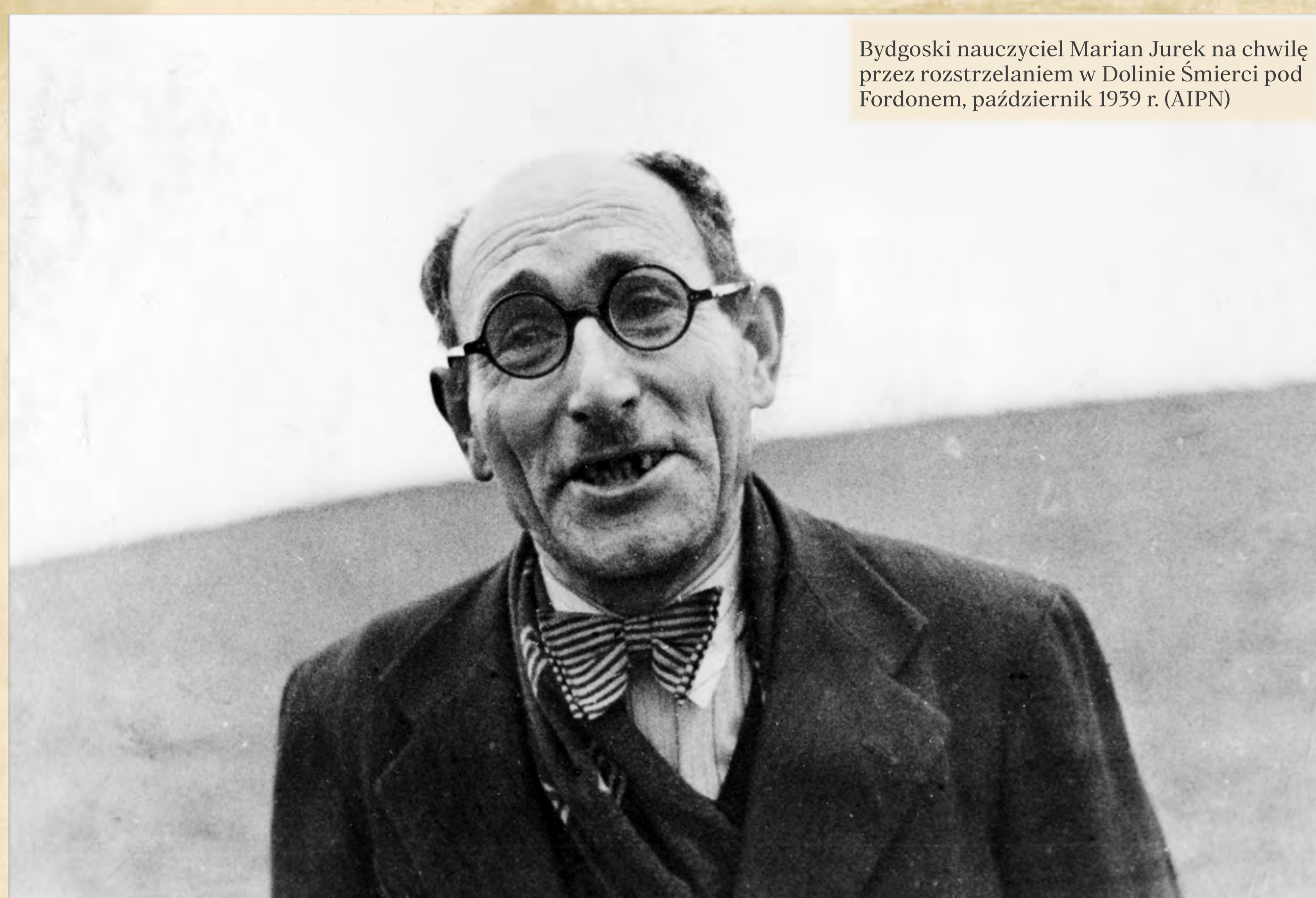
Foto-Sonnk
M 105

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Eksterminacja polskich nauczycieli przez Niemców

Bydgoski nauczyciel Marian Jurek na chwilę przez rozstrzelaniem w Dolinie Śmierci pod Fordonem, październik 1939 r. (AIPN)

[...] uchwycić i internować wiodących polskich intelektualistów, do których zaliczam szczególnie nauczycieli, księży, wszystkie osoby z wyższym wykształceniem i ewentualnie kupców.

Albert Forster w jednej z pierwszych tajnych instrukcji dla administracji cywilnej, wrzesień 1939 r.

Polscy nauczyciele jako krzewiciele świadomości narodowej zostali uznani za grupę społeczną szczególnie niebezpieczną z punktu widzenia interesów III Rzeszy. Gdyby pozostali w pomorskich szkołach, utrudnialiby proces forsownego germanizowania młodego pokolenia. Niemieccy naziści postanowili ich wyeliminować. Pod pretekstem otwarcia szkół i omówienia ich działalności Niemcy zwoływali „konferencje oświatowe”, w trakcie których nauczyciele byli aresztowani. Wielu z nich od razu rozstrzeliwano, inni doświadczali gehenny w więzieniach i obozach koncentracyjnych. Nie działo się to spontanicznie, lecz w sposób systematyczny i masowy.

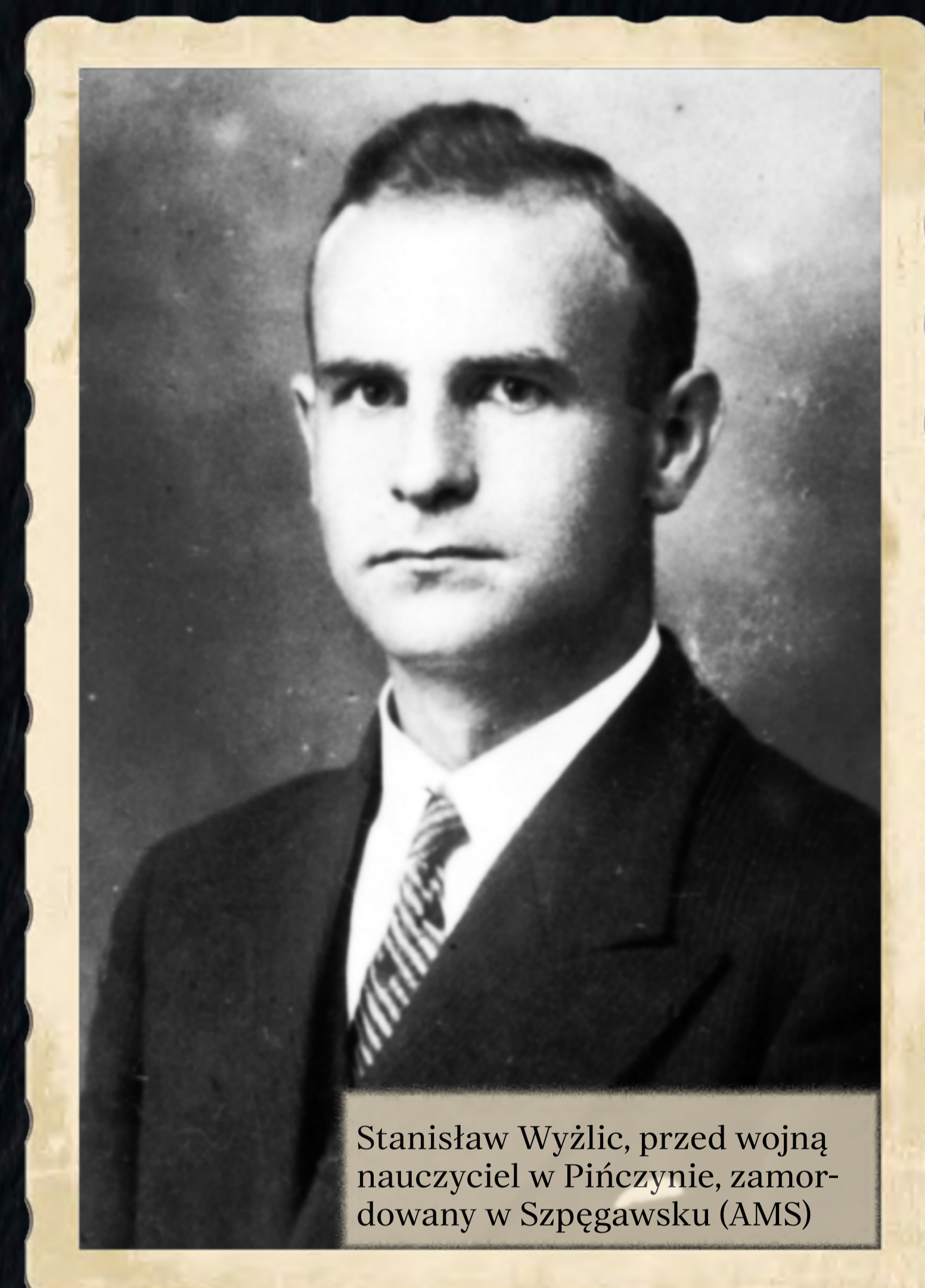
Siostra Alicja Kotowska nauczycielka Szkoły Podstawowej oraz Liceum Sióstr Zmartwychstańek w Wejherowie. Rozstrzelana w Lasach Piaśnickich w listopadzie 1939 r. (MPW)

Edyta Czoskówna (w dolnym rzędzie, druga od prawej) nauczycielka szkoły powszechnej w Szymankowie, rozstrzelana 24 listopada 1939 r. w Lesie Szpegawskim (SP Szymankowo)

Eksterminacja polskich nauczycieli przez Niemców

Miejsca niemieckiej eksterminacji nauczycieli polskich w byłym województwie pomorskim (oprac. Bartosz Januszewski i Karolina Masłowska)

Stanisław Wyżlic, przed wojną nauczyciel w Pińczynie, zamordowany w Szpegawsku (AMS)

Wojciech Wesolowski, nauczyciel z Wąbrzeźna, aresztowany i jako zakładnik zamordowany w Mauthausen (AMS)

Akcję przeprowadzoną przeciwko inteligencji polskiej należy uważać za zakończoną.

Jakob Löllgen, fragment sprawozdania sytuacyjnego Komendy Operacyjnej Policji Bezpieczeństwa w Bydgoszczy, 10 października 1939 r.

Do chwili wybuchu wojny polsko-niemieckiej pełniłem funkcję kierownika szkoły w Żabnie. Dnia 12 X 1939 r., przyjechali po mnie gestapowcy samochodem i zabrali mnie do Starogardu [...] Po mniej więcej tygodniu przewieziono nas wszystkich autobusami do więzienia. Było to zdaje się 20 X 1939 r. w godzinach popołudniowych. W więzieniu gestapowcy torturowali nas i bili, każąc chórem powtarzać słowa: »Będziemy umierać dlatego, że jesteśmy Polakami«. Razem do więzienia przywieziono około 60-70 nauczycieli.

Pkt. 4 Z polecenia starosty i kierownika powiatowego Johsta rozpoczęto dziś aresztowanie wszystkich polskich nauczycieli, które będzie kontynuowane do ich całkowitego ujęcia.

Meldunek komendy niemieckiej żandarmerii w Starogardzie do żandarmerii w Kartuzach, 13 października 1939 r.

Wspomnienia nauczyciela Jana Kaczmarka

Trzech nauczycieli bydgoskich stoi w szeregu na chwilę przed rozstrzelaniem w Dolinie Śmierci pod Fordonem. Na pierwszym planie Władysław Bieliński, nauczyciel szkoły powszechnej w Wiagu koło Świecia, październik 1939 r. (AIPN)

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
Oddział w Gdańsku

Polskie dzieci w niemieckim systemie edukacyjnym

„Nauczycielka niemiecka bije polskie dziecko”. Rysunek wykonany w 1946 r. w ramach ogólnopolskiego konkursu ogłoszonego przez redakcję tygodnika „Przekrój” za zgodą ówczesnego Ministerstwa Oświaty (AAN)

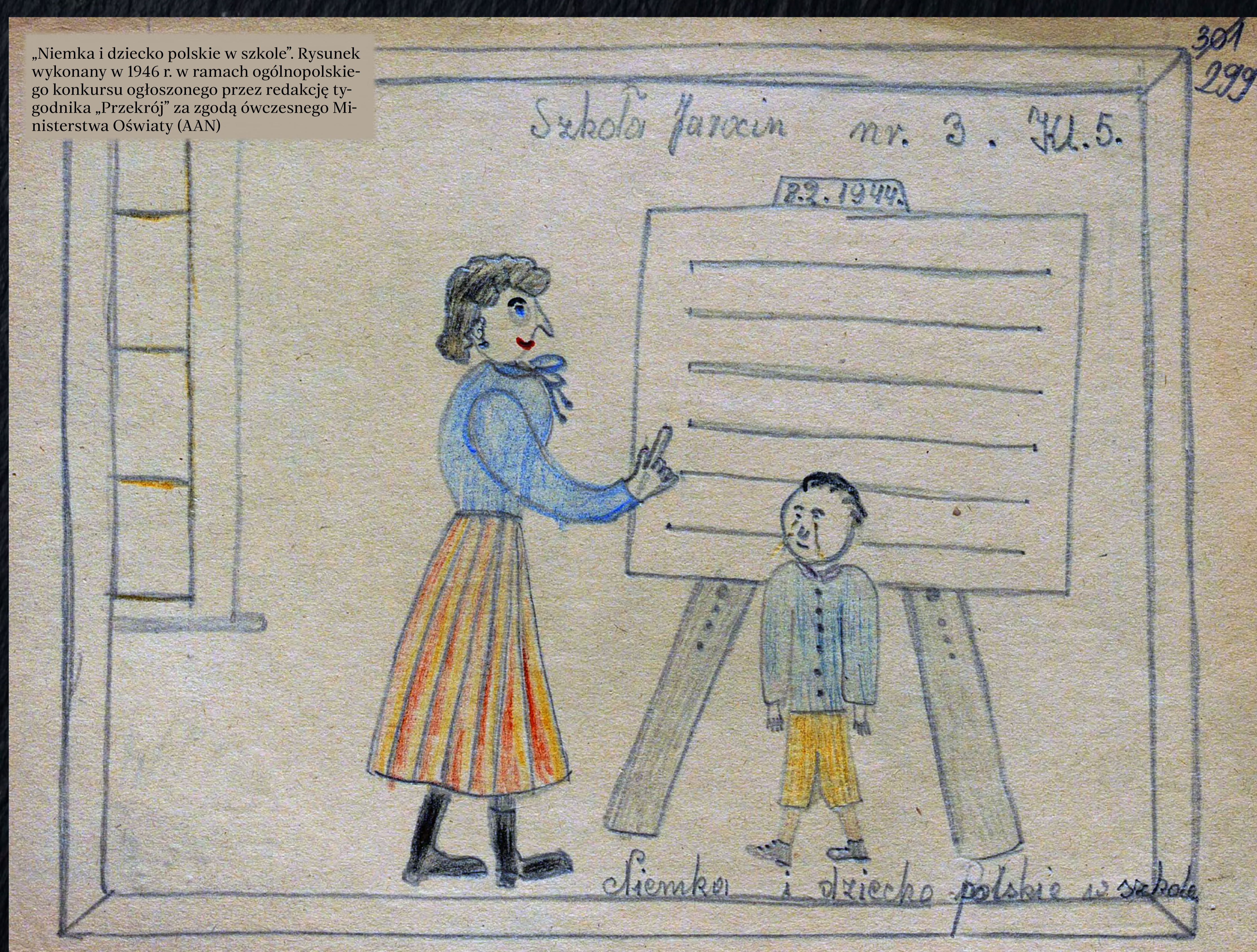

„Bicie dzieci w szkole niemieckiej”. Rysunek wykonany w 1946 r. w ramach ogólnopolskiego konkursu ogłoszonego przez redakcję tygodnika „Przekrój” za zgodą ówczesnego Ministerstwa Oświaty (AAN)

Na obszarze wcielonym do Rzeszy Niemieckiej zostały zlikwidowane wszystkie polskie szkoły, a polskie dzieci zostały objęte niemieckim systemem nauczania. 22 września 1939 r. Albert Forster ogłosił zarządzenia regulujące sprawy szkolnictwa w Prusach Zachodnich. Jedno z nich wprowadzało obowiązek szkolny dzieci w wieku od 6 do 14 lat. Przepisy te wskazywały kierunek polityki wobec tych polskich dzieci, które postanowiono zgermanizować.

Pomorze. Od świeżo przybytych z okolic Świecia dowiadujemy się o terrorze dzieci polskich. Rodziny te przybyły do GG potajemnie i dobrowolnie, aby oszczędzić dzieciom poniewierki w szkole, gdzie zarówno oficjalna kara chłosty, jak i indywidualne wybryki brutalności nauczycieli (przede wszystkim za używanie języka polskiego) czynią pobyt w szkole nie do zniesienia.

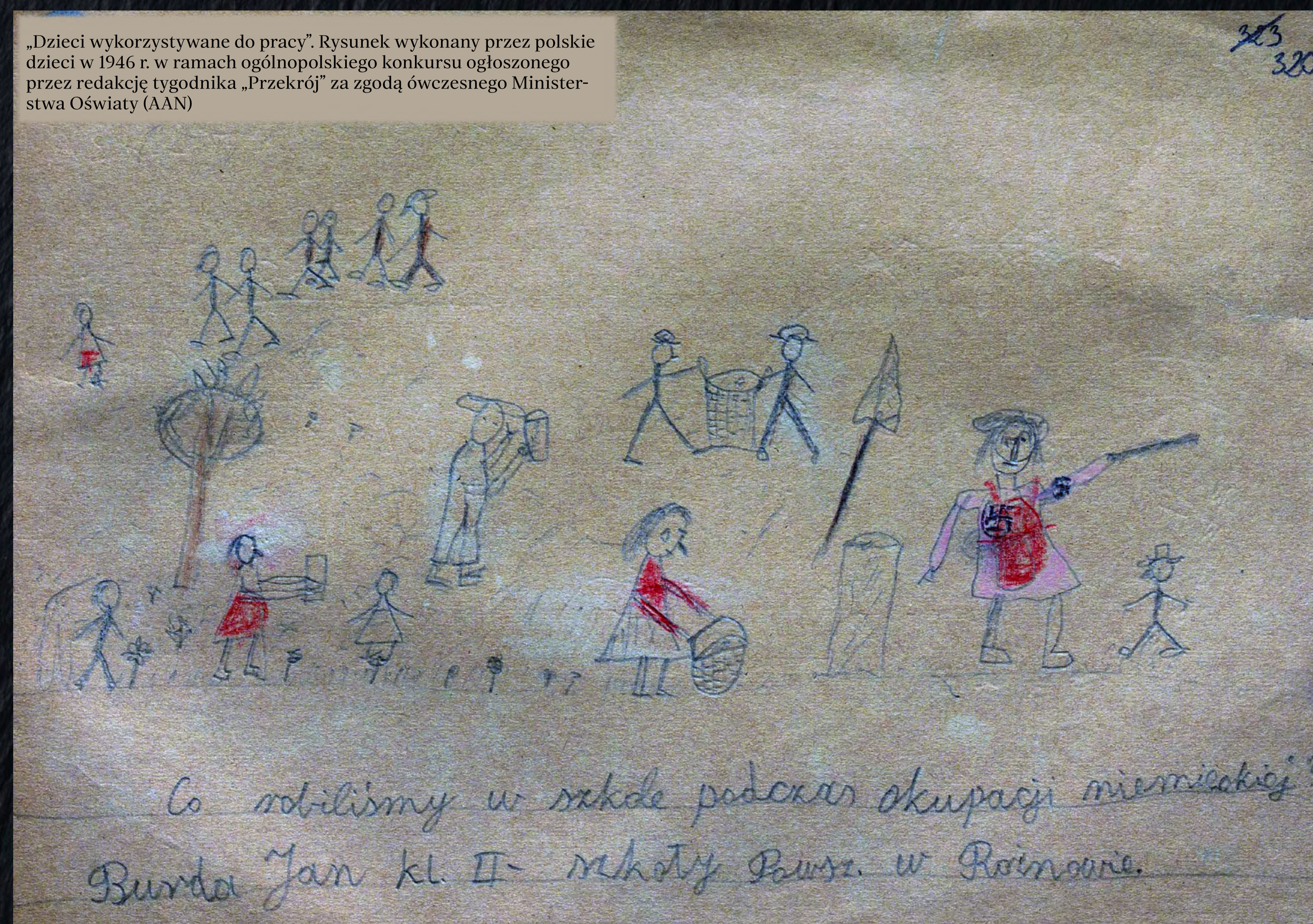
Notatka sporządzona przez Departament Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj 30 października 1941 r. ukazująca stosunek niemieckich nauczycieli do polskich uczniów.

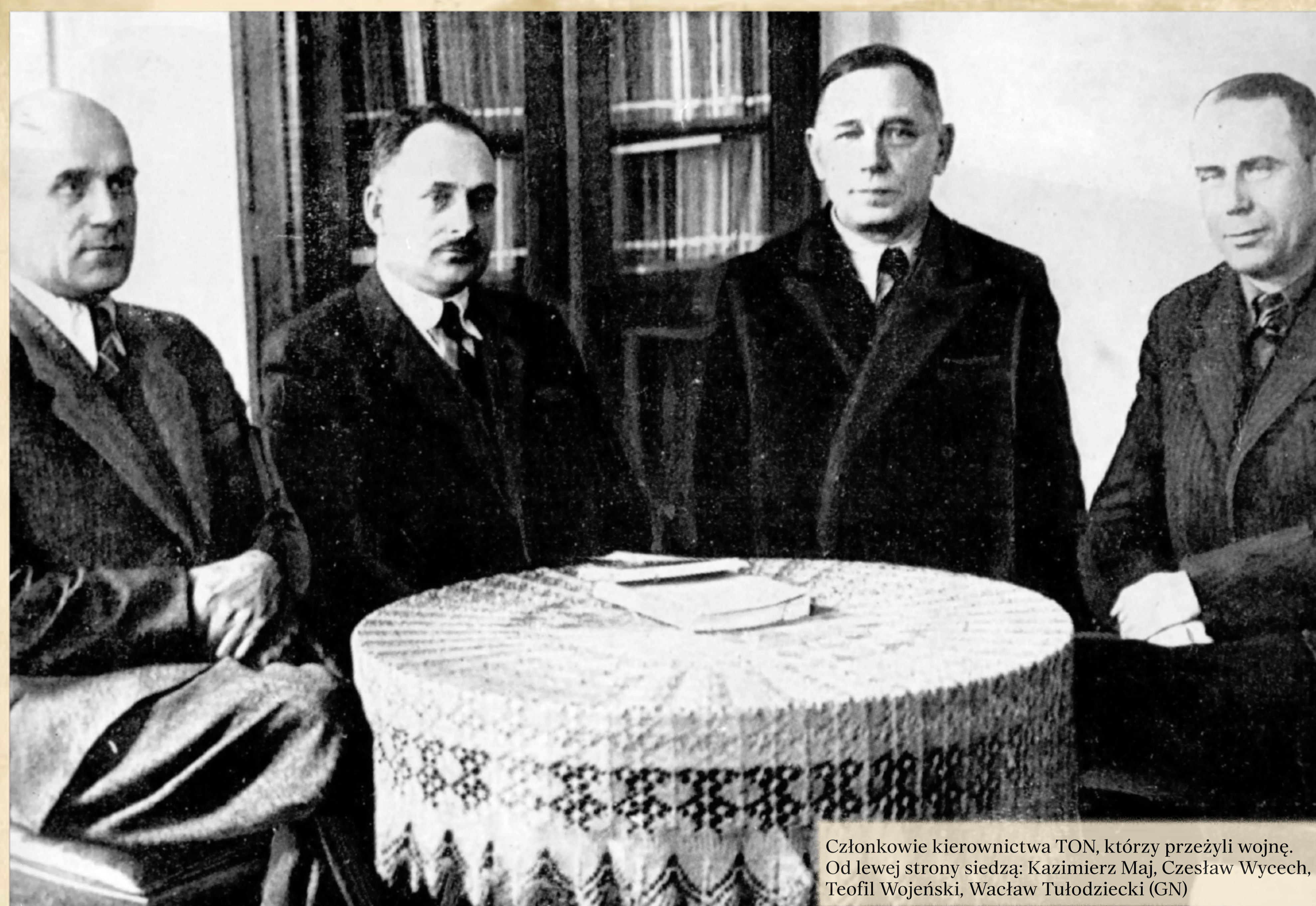
„Niemka i dziecko polskie w szkole”. Rysunek wykonany w 1946 r. w ramach ogólnopolskiego konkursu ogłoszonego przez redakcję tygodnika „Przekrój” za zgodą ówczesnego Ministerstwa Oświaty (AAN)

Polskie dzieci w niemieckim systemie edukacyjnym

Na terenach wcielonych do Rzeszy tylko dzieci przeznaczone do zniemczenia miały prawo uczęszczać do państwowych szkół podstawowych (Volksschule). Młodzież powyżej 14 roku życia była kierowana obowiązkowo do pracy. W przypadku, kiedy pracowała w niemieckich gospodarstwach rolnych, dalsza nauka stawała się praktycznie niemożliwa.

Powstanie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej

Członkowie kierownictwa TON, którzy przeżyli wojnę.
Od lewej strony siedzą: Kazimierz Maj, Czesław Wycech,
Teofil Wojeński, Waław Tułodziecki (GN)

Władysław Dobrowolski –
prezes Pomorskiego Okręgu
TON (Krystyna i Konrad
Ciechanowscy, *Tajna działalność kulturalno-oświatowa na Pomorzu 1939-1945*,
Gdańsk 1975, s. 42)

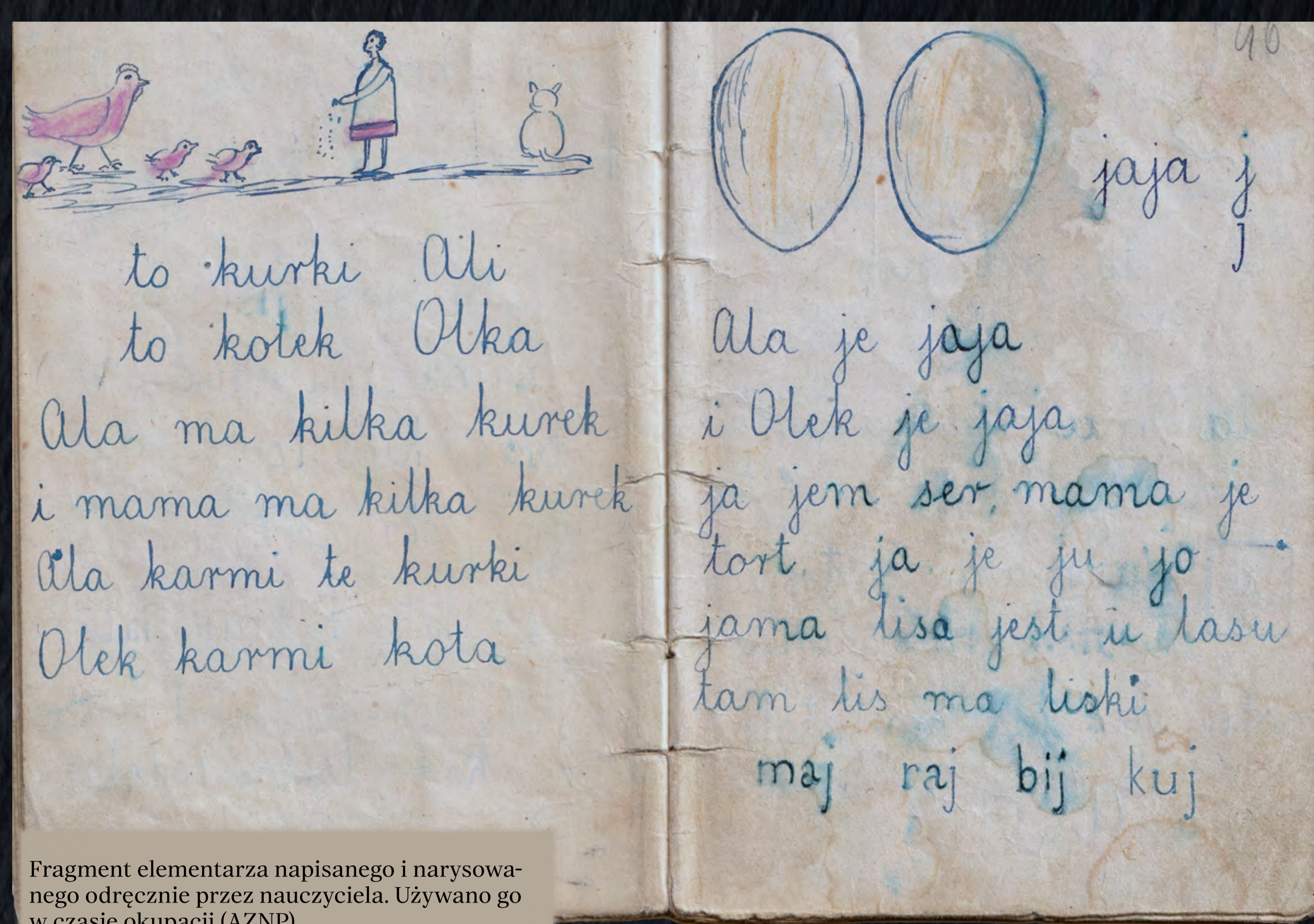
Odpowiedzią na działania okupanta było utworzenie 26 października 1939 r. w Warszawie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON), konspiracyjnej organizacji Związku Nauczycielstwa Polskiego. Jej założycielami byli: Zygmunt Nowicki, Kazimierz Maj, Waław Tułodziecki, Teofil Wojeński i Czesław Wycech. Ten ostatni został szefem utworzonego w 1940 r. Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj (DOiK). W ten sposób powstało personalne powiązanie TON z oficjalnymi strukturami Polskiego Państwa Podziemnego.

Od pierwszych dni okupacji hitlerowskiej TON organizowała tajne nauczanie, pomoc dla nauczycieli, ukrywała poszukiwanych przedstawicieli inteligencji, pomagała osadzonym w obozach koncentracyjnych i więzieniach. Zbudowała ona swoje struktury w Generalnym Gubernatorstwie oraz oddziaływała na tereny przyłączone do Rzeszy. Współpracowała z Delegaturą Rządu na Kraj i ze Związkiem Walki Zbrojnej, a następnie z Komendą Główną Armii Krajowej.

Kierownictwo TON – trzeci od lewej siedzi Czesław Wycech,
czwarty Zygmunt Nowicki, pierwszy z prawej stoi Stanisław
Świątlicko – z okręgu łódzkiego (domena publiczna)

Organizacja tajnego nauczania

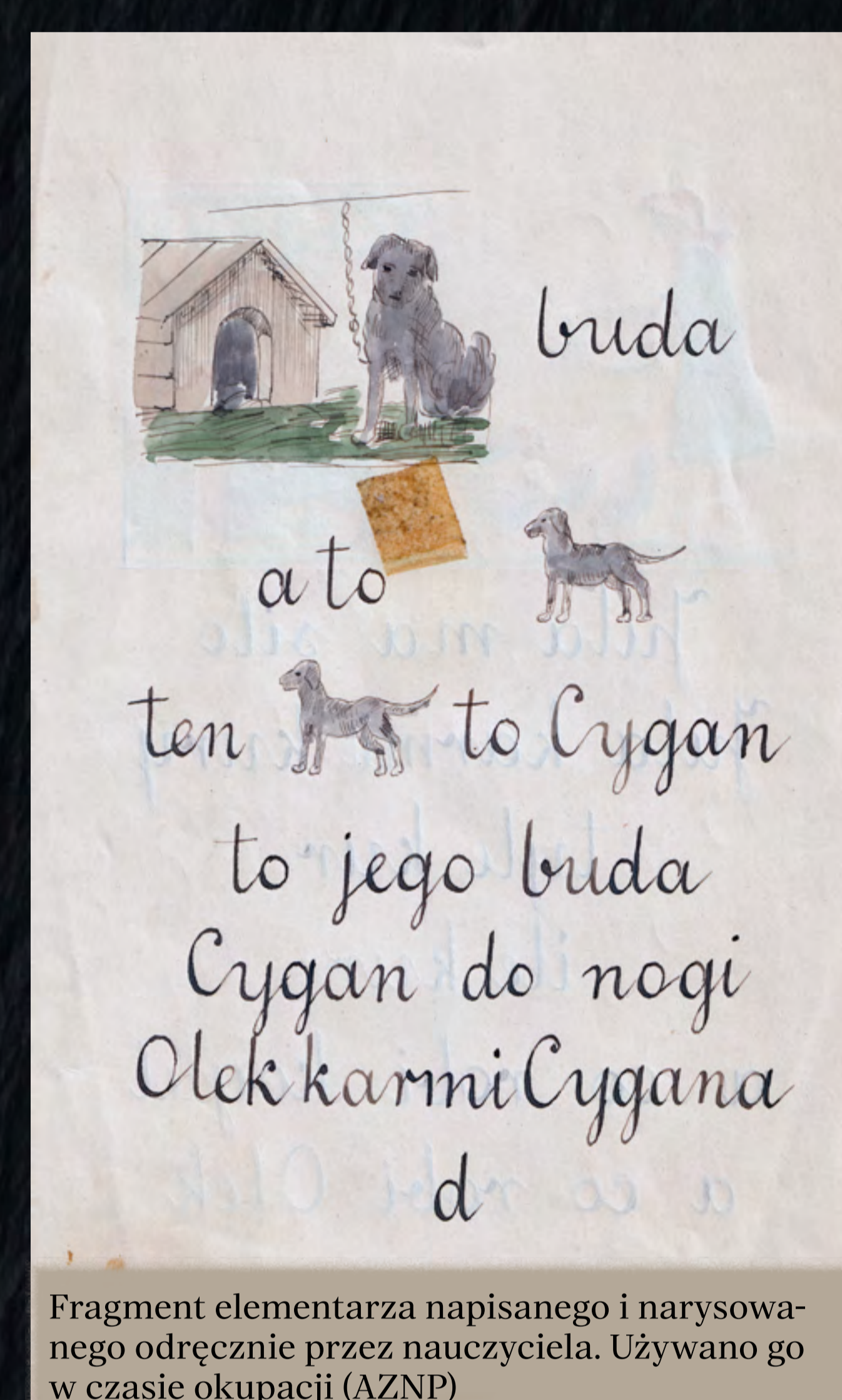
Fragment elementarza napisanego i narysowanego odręcznie przez nauczyciela. Używano go w czasie okupacji (AZNP)

Fragment elementarza napisanego i narysowanego odręcznie przez nauczyciela. Używano go w czasie okupacji (AZNP)

Nauka odbywała się w różnych porach i różnych dniach. Nie chciałam, aby mieszkający wokół Niemcy zauważyli jakąś systematyczność w moich przysięchach do domu pp. Sabotów. Przychodziłam z moją małą córeczką pod pozorem szycia na maszynie różnych drobiazgów dla dziecka, co stwarzało naturalny powód naszej obecności. Czynność szycia i przymierzania wykonywałam ostentacyjnie przy parterowym oknie. Nie muszę dodawać, że każdą najdrobniejszą rzecz szylam bardzo długo.

Relacja Barbary Deręgowskiej, nauczycielki z Bydgoszczy.

Fragment elementarza napisanego i narysowanego odręcznie przez nauczyciela. Używano go w czasie okupacji (AZNP)

Pomimo trudnych warunków i niebezpieczeństwa związanego z prowadzeniem tajnego nauczania ludność polska podjęła wysiłek przeciwstawienia się germanizacyjnej polityce okupanta. W początkowej fazie była to oddolna inicjatywa rodziców i nauczycieli. Nauczyciele biorący udział w tajnym nauczaniu nie mieli kontaktu z konspiracyjnymi władzami oświatowymi w strukturze Polskiego Państwa Podziemnego. Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury przy Okręgowej Delegaturze Rządu na Pomorze zostało zorganizowane dopiero na przełomie 1942/1943, a na jego czele stanął Zygmunt Sulczyński.

Przed wybuchem II wojny światowej ludność niemiecka stanowiła 9,8 proc. ludności zamieszkującej województwo pomorskie. Niemcy znający zwyczaje oraz codzienne zachowania swoich polskich sąsiadów byli dodatkowym zagrożeniem dla tajnych kompletów. Z tego powodu spotykano się w małych grupach, maksymalnie 5–6 osób, nie prowadzono też ewidencji uczniów. Ponieważ posiadanie polskich podręczników było zabronione, a duża część z nich została zniszczona, nauczyciele tworzyli własne pomoce dydaktyczne.

Lekcja języka polskiego na tajnym komplecie prowadzona przez Jadwigę Sokirkównę w Lopienniku Górnym na Lubelszczyźnie. W podobny sposób były prowadzone tajne komplety na terenach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej, 1941 r. (zbiory Ryszarda Kurowskiego)

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Tajne nauczanie w okupowanym województwie pomorskim Chojnice

W pierwszych tygodniach okupacji do nauczycielki Heleny Karczyńskiej zwróciły się jej dwie dawne uczennice z prośbą o udzielanie im lekcji języka niemieckiego, ponieważ były szykanowane w czasie pracy. Po kilku miesiącach kontynuowały naukę na tajnych kompletach, realizując przedwojenny program pozostałych przedmiotów szkoły średniej.

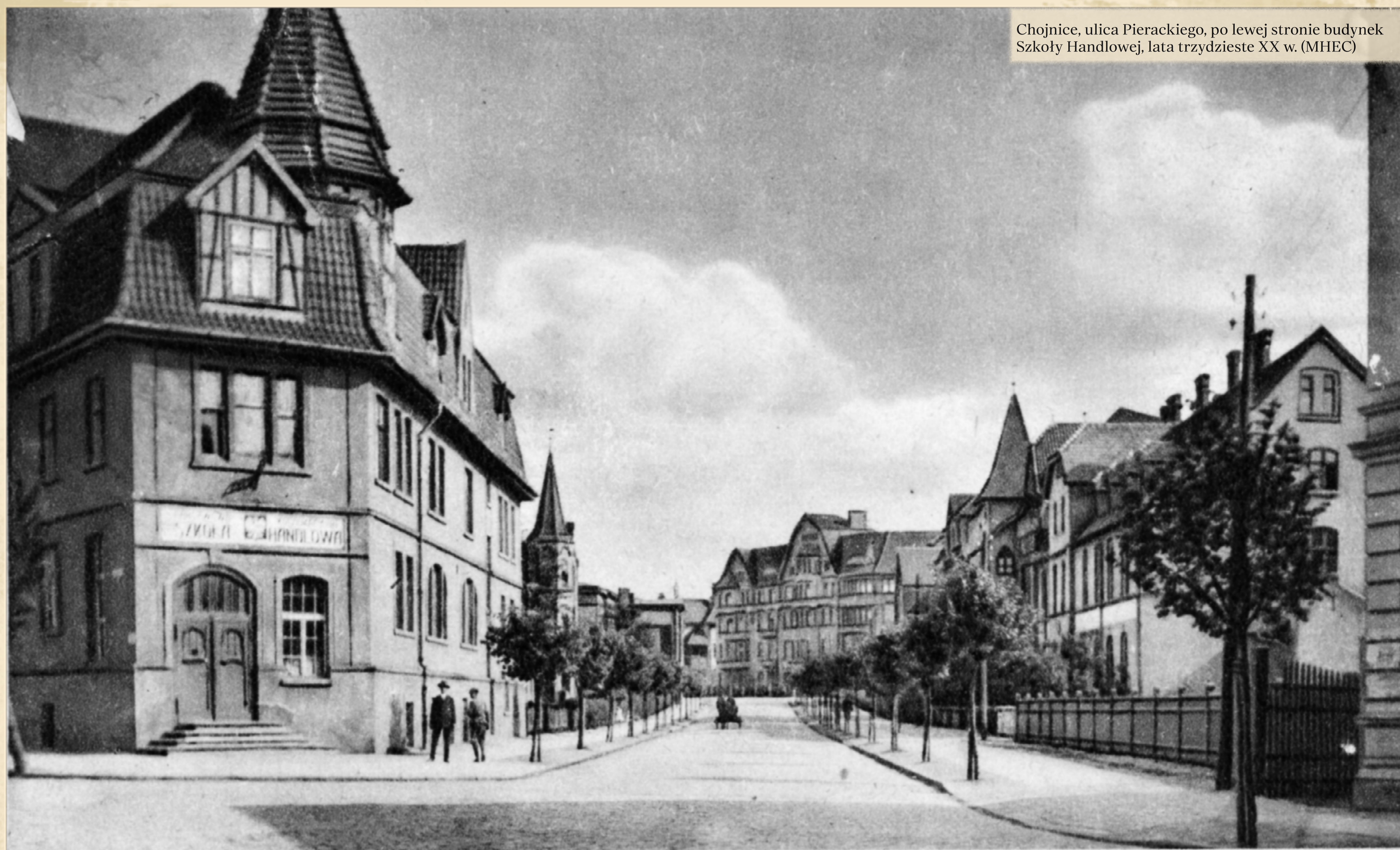

Franciszka Szablewska, zdjęcie z okresu powojennego (FGEZ)

Grono pedagogiczne Szkoły Powszechnej nr 1 w Chojnicach (piąty od lewej siedzi Czesław Wycech, kierownik szkoły w latach 1932-1937), fot. A. Góralski, Chojnice, lata trzydzieste XX w. (MHEC)

Franciszka Szablewska urodziła się 3 maja 1892 r. w Łęgu. Zmarła w 1980 r. Przed wybuchem wojny pracowała w Rytle oraz Chojnicach. W okresie okupacji, już w 1939 r. zorganizowała zebranie, aby organizować tajne nauczanie. W roku szkolnym 1940/1941 z 63 uczniami pracowało 12 nauczycieli. W kolejnych latach okupacji liczba nauczycieli i uczniów uczęszczających na tajne komplety stale rosła. Franciszka Szablewska inspirowała przez znajomych nauczycieli organizację tajnych kompletów w powiatach: kościerskim, starogardzkim, tczewskim oraz zakładała od 1940 r. kursy nauczycielskie, które trwały do końca okupacji.

Chojnice, ulica Pierackiego, po lewej stronie budynek Szkoły Handlowej, lata trzydzieste XX w. (MHEC)

CHOJNICE. Ul. Br. Pierackiego.

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Tajne nauczanie w okupowanym województwie pomorskim Toruń

Tajne nauczanie języka polskiego, historii i geografii Polski prowadziły w Toruniu m.in.: Stefania Dulińska, Helena Giecwicz, Zofia Jeracha. Joanna Kaliska w prywatnym mieszkaniu prowadziła tajne nauczanie w zakresie programu klas 1-4 szkoły powszechnej dla sześciorga uczniów.

Pobieraliśmy naukę języka polskiego, rachunków, historii i geografii. Nauka odbywała się w mieszkaniu przy Rynku Staromiejskim, w pokoju przy stole jadalnym z reguły zastawionym jakimś ciastem (jako konspiracja, że jesteśmy na podwieczorku).

Fragment wspomnień Bolesława Szymańskiego, uczestnika tajnych kompletów w Toruniu prowadzonych przez Janinę Rekowską.

Stefania Serafin, nauczycielka prowadząca tajne nauczanie w Toruniu (Słownik Biograficzny Konspiracji Pomorskiej 1939-1947, red. Hanna Maciejewska-Marcinkowska, Elżbieta Zawadzka, część I, Toruń 1994)

Toruń, Szkoła Powszechna przy ul. Prostej, 1935 r. (NAC)

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Tajne nauczanie w okupowanym województwie pomorskim Bydgoszcz

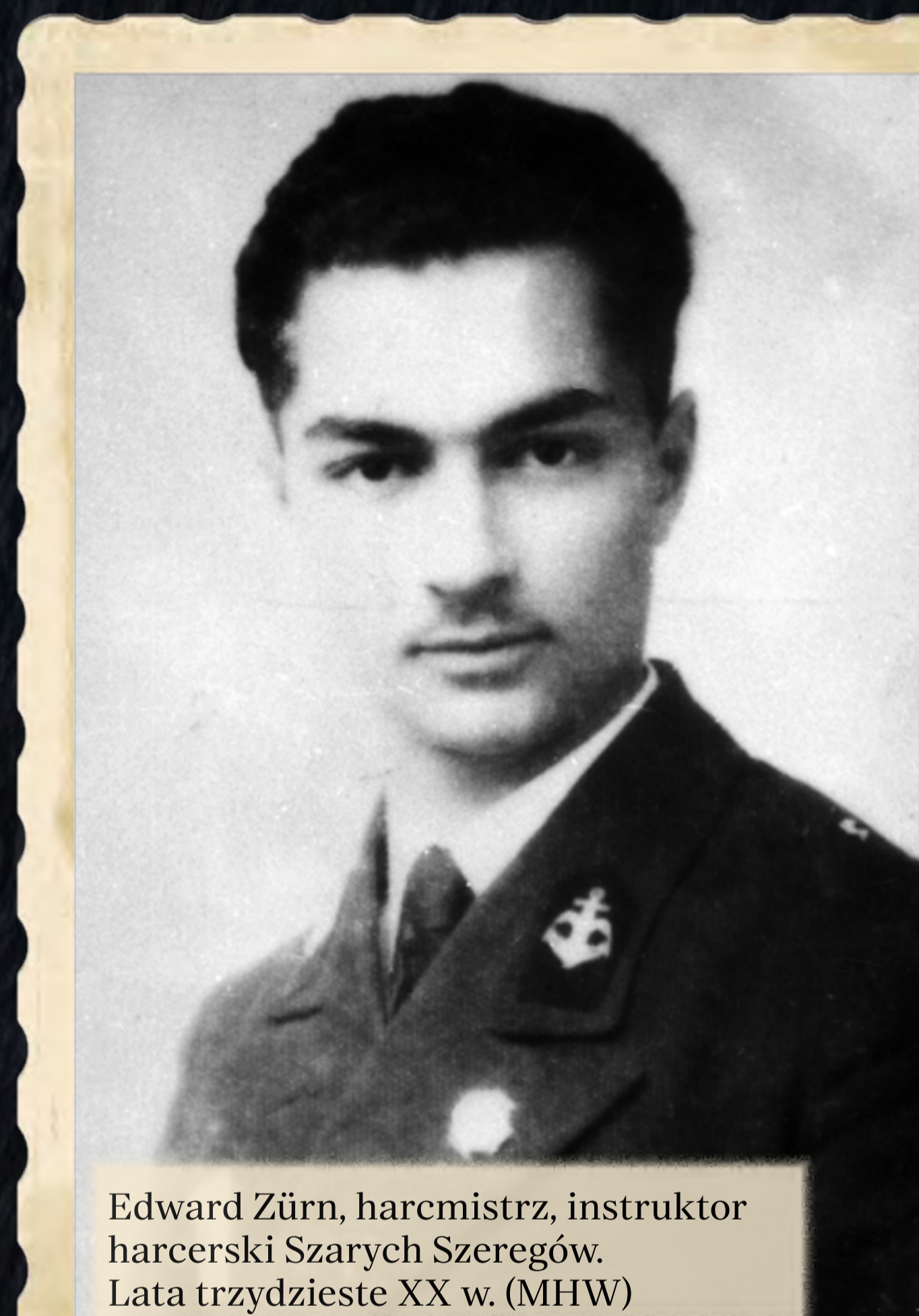
Bydgoszcz, Miejskie Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika, 1931 r. (NAC)

W Bydgoszczy w organizacji tajnego nauczania dużą rolę odegrała organizacja harcerska Szare Szeregi. W styczniu 1944 r. działało tu sześć drużyn harcerskich. Szczególną aktywność w organizowaniu tajnego nauczania wykazywały harcerki: Maria Biegunówna, Maria Brzeska, Elżbieta Jaworska, Kazimiera Rogińska, Zofia Mróz, Zofia Stefaniak, Kazimiera Jaworska.

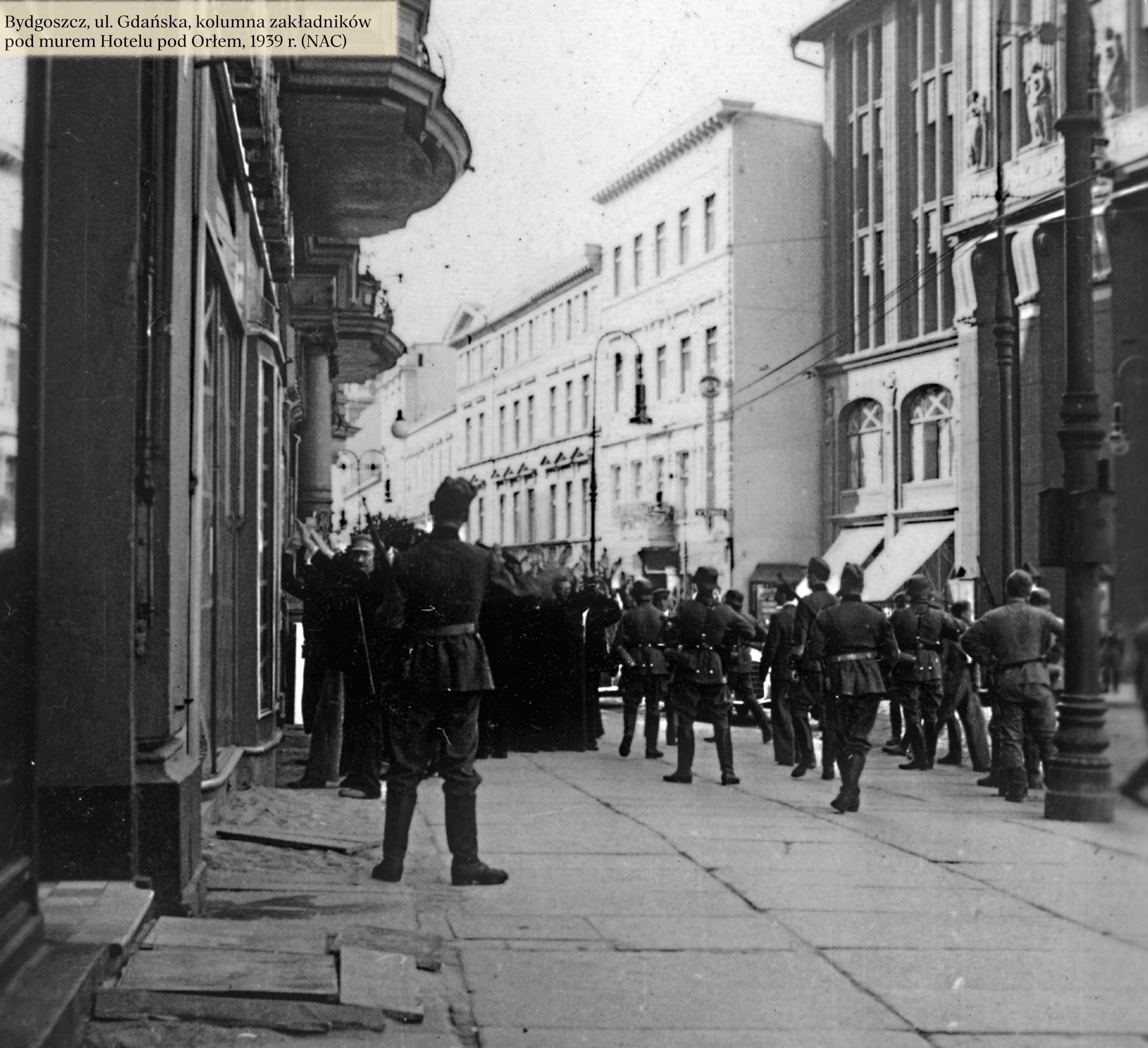
Harcerki utrzymując ze sobą kontakt w trakcie okupacji, organizowały naukę czytania i pisania po polsku oraz historii Polski. W ten sposób występowały przeciw germanizacji zuchów oraz młodszych harcerzy, którzy zostali objęci obowiązkiem szkolnym w niemieckim systemie nauczania.

W latach 1943–1944 z bydgoskimi harcerkami kontakt utrzymywali działacze Szarych Szeregów Edward Zürn i Ferdynand Ziętek, dostarczając do Bydgoszczy polskie elementarze, podręczniki oraz literaturę.

Edward Zürn, harcmistrz, instruktor harcerski Szarych Szeregów. Lata trzydzieste XX w. (MHW)

Bydgoszcz, ul. Gdańska, kolumna zakładników pod murem Hotelu pod Orłem, 1939 r. (NAC)

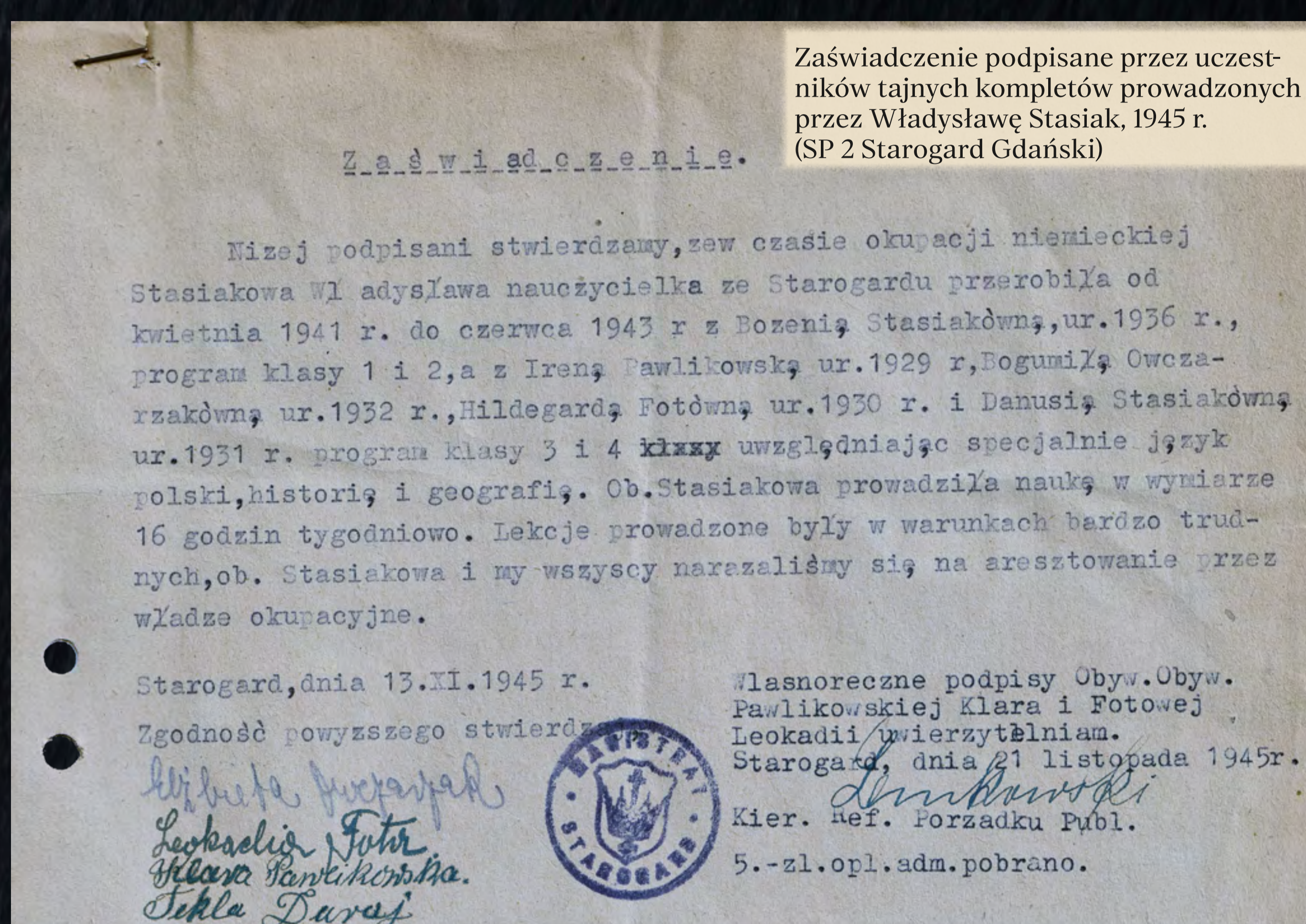

Tajne nauczanie w okupowanym województwie pomorskim Powiat starogardzki

Starogard

W lipcu 1942 r. do Starogardu przyjechał Józef Szymczak, emisariusz Departamentu Kultury i Oświaty, a zarazem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Jego zadaniem było inspirowanie i organizowanie tajnego nauczania.

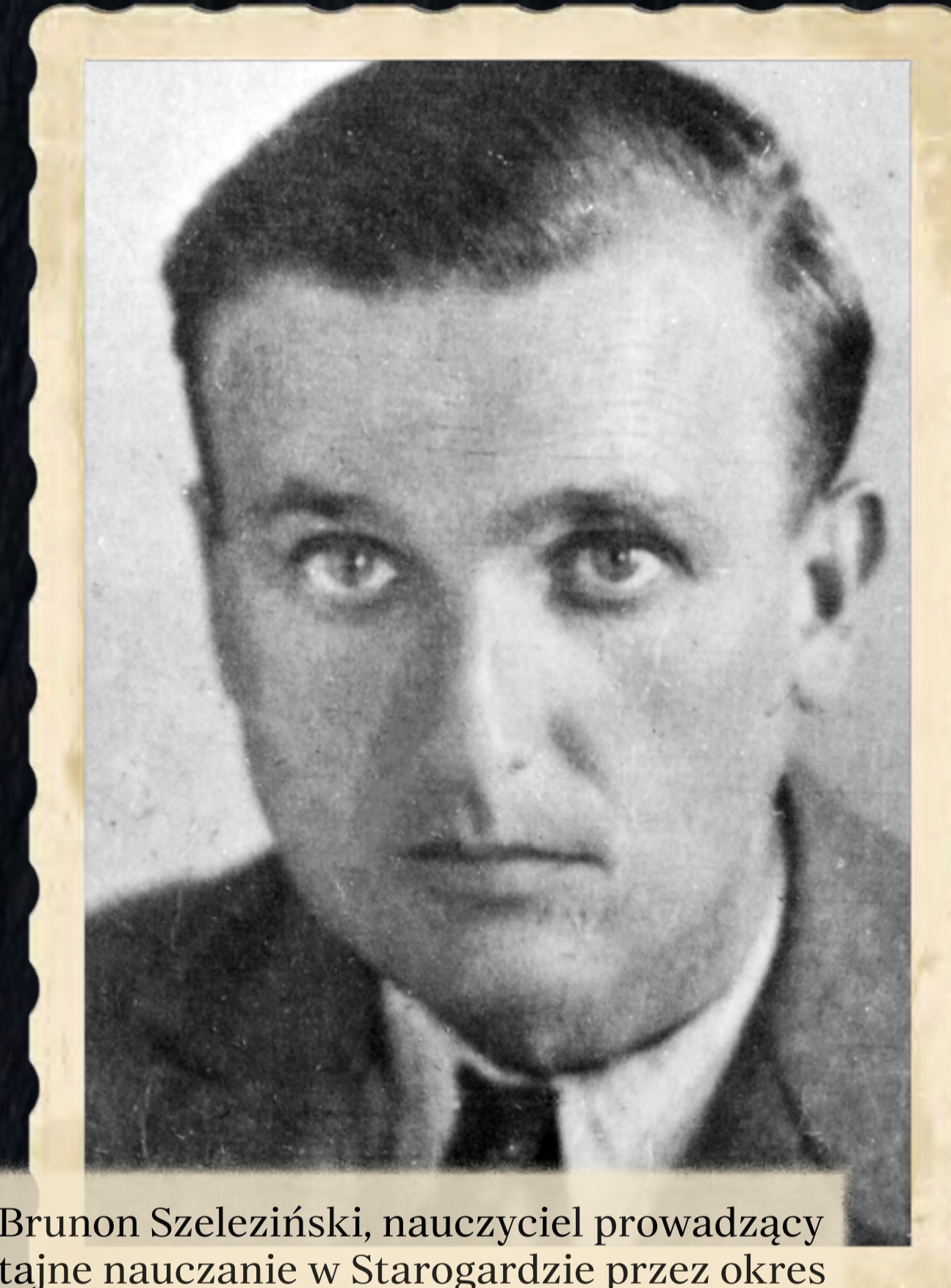
Ludwika Rozkwitalska prowadziła tajne nauczanie w Pińczynie, początkowo dla trójki własnych dzieci. Z czasem grupa uczniów powiększyła się do dwunastu osób. Dzieci zostały podzielone na grupy według wieku i poziomu wiedzy. Zajęcia odbywały się w mieszkaniu nauczycielki i uczniów. Realizowano program języka polskiego, geografii, matematyki oraz historii Polski.

Władysława Stasiakowa prowadziła tajne nauczanie w Starogardzie Gdańskim od 1940 r. Początkowo uczyła własne dzieci. Wkrótce dołączyły dzieci znajomych. Zdjęcie z okresu powojennego (SP 2 Starogard Gdański)

Barchnowy

Antonina Saganowska zorganizowała tajne nauczanie w Barchnowach. Tajny komplet liczył sześcioro uczniów. Lekcje rozpoczęły się od realizowania programu starszych klas szkoły powszechnej. Po jego zakończeniu do końca wojny zrealizowała z uczniami materiał 1 klasy gimnazjum.

Brunon Szeleziński, nauczyciel prowadzący tajne nauczanie w Starogardzie przez całą wojnę. Zdjęcie z okresu powojennego (AMS)

Zelgoszcz

W Zelgoszczy tajne nauczanie w zakresie programu szkoły powszechnej prowadził gimnazjalista Bernard Bona.

Tajne nauczanie w okupowanym województwie pomorskim Powiat brodnicki

Miejsca tajnych kompletów (realizujących program szkoły powszechnej) oraz nauczyciele prowadzący

szacunkowa liczba uczniów

Brodnica

Bolesław Burczyk
Felicja Kozubowska
Aleksandra Kolasińska
Antonina Zabornowa
Brunon Lutzke
Wanda Truszczyńska
Maria Zastawna
Antoni Grzeškowiak
Jan Kernstein

65

Nieżywieć

Gustaw Szafrąński

7

Jamielnik

Stefan Zellma

12

Pokrzydowo

Helena Kamińska

10

Radoszki

Łucja Ryczakiewicz

6

Brodnica, Szkoła Wydziałowa Żeńska, 1927 r. (NAC)

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Bilans tajnego nauczania

Rozwój tajnego nauczania na Pomorzu był uwarunkowany specyficznymi czynnikami, które znacząco odróżniały ten teren od reszty okupowanych ziem polskich. W Generalnym Gubernatorstwie mimo całkowitego nadzoru i licznych ograniczeń narzuconych przez władze niemieckie funkcjonowały polskie szkoły podstawowe i zawodowe, w których uczyli polscy

nauczyciele. Istniała zatem baza lokalowa dająca szansę na organizowanie dodatkowych form przekazywania wiedzy uczniom.

Na terenach byłego województwa pomorskiego za wszelką działalność propagującą polską kulturę groził wyrok śmierci. Pomorscy nauczyciele podejmując się prowadzenia tajnych kompletów, wykazali się niezwykłą odwagą i poświęceniem.

Zasięg tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej w okręgu pomorskim

Rok szkolny	Nauczyciele	Uczniowie
1939/40	63	827
1940/41	78	975
1941/42	98	1127
1942/43	109	1342
1943/44	149	1397
1944/45	151	1356

J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1971.

Zasięg tajnego nauczania na poziomie szkoły średniej ogólnokształcącej w okręgu pomorskim

Rok szkolny	Nauczyciele	Uczniowie
1939/40	10	94
1940/41	11	100
1941/42	21	149
1942/43	18	174
1943/44	29	268
1944/45	28	169

J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1971.

Udokumentowane (w ankietach ZNP, przeprowadzonych w okresie powojennym) miejsca, w których prowadzone było tajne nauczanie (oprac. graficzne Karolina Mastłowska)

1. Kartuzy	32. Krzyż	Barchnowy (47)
2. Mezowo	33. Czersk	Borek Kamienny (18)
3. Dzierżążno	34. Wieck	Borowy Las (17)
4. Miszewo	35. Czarna Woda	Borzeszewo (10)
5. Przdokowo	36. Leśna Huta	Brodnica (60)
6. Pomieczyno	37. Radogoszcz	Bydgoszcz (57)
7. Garcz	38. Osiek	Chojnice (51)
8. Zawory	39. Słórz	Czarna Woda (55)
9. Łęczyńska Huta	40. Żelgoszcz	Czersk (53)
10. Borzeszewo	41. Lubichowo	Czysta Woda (20)
11. Młechucino	42. Mościńska	Dzierżążno (5)
12. Mirachowo	43. Kaliska	Garcz (7)
13. Nowa Huta	44. Zblewo	Gniew (51)
14. Paczewo	45. Pinżyn	Gostomie (24)
15. Gowidłino	46. Starogard	Gowidłino (15)
16. Tuchlino	47. Barchnowy	Kaliska (43)
17. Borowy Las	48. Tczew	Kartuzy (1)
18. Borek Kamienny	49. Pelplin	Korne (27)
19. Sulęcyno	50. Morzeszczyn	Koronowo (55)
20. Czysta Woda	51. Gniew	Kościelna (25)
21. Stężyca	52. Piaseczno	Krzyż (52)
22. Wieżyca	53. Opalenie	Leśna Huta (56)
23. Kościelna	54. Więcbork	Lubań (26)
24. Gostomie	55. Koronowo	Lubichowo (41)
25. Rotembark	56. Pawłowo	Łęczyńska Huta (9)
26. Lubań	57. Bydgoszcz	Mezowo (2)
27. Korne	58. Toruń	Młechucino (11)
28. Skarszewy	59. Nieżywiec	Mirachowo (12)
29. Wojtal	60. Brodnica	Miszewo (4)
30. Wiele	61. Pokrzydowo	Morzeszczyn (50)
31. Chojnice	62. Radoszki	Mościńska (42)
		Nieżywiec (59)
		Nowa Huta (15)
		Opalenie (53)
		Osiek (58)
		Paczewo (14)
		Pawłowo (56)
		Pelplin (49)
		Piaseczno (52)
		Pinżyn (45)
		Pokrzydowo (61)
		Pomieczyno (6)
		Przdokowo (5)
		Radogoszcz (37)
		Radoszki (62)
		Rotembark (25)
		Skarszewy (28)
		Słórz (59)
		Starogard (46)
		Stężyca (21)
		Sulęcyno (19)
		Tczew (48)
		Toruń (58)
		Tuchlino (16)
		Wieck (54)
		Wiele (50)
		Wieżyca (22)
		Więcbork (54)
		Wojtal (29)
		Zawory (8)
		Zblewo (44)
		Żelgoszcz (40)

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

Pamięć o polskich nauczycielach zamordowanych przez Niemców w okresie II wojny światowej na Pomorzu

Odsłonięcie tablicy upamiętniającej pomordowanych przez Niemców nauczycieli z gminy Lubichowo - Lubichowo, 2 października 2024 r. (IPN)

Odsłonięcie tablicy upamiętniającej Michała Pawlickiego - kierownika i nauczyciela Szkoły Powszechnej, zamordowanego przez Niemców we wrześniu 1939 r. w lesie pod Kościerzyną - Stary Barkoczyn, 2 października 2025 r. (IPN)

Pomnik nauczycieli zamordowanych w czasie II wojny światowej, Kartuzi (zbiory A. Szwarc)

